

Križniška komenda v Veliki Nedelji in njeni ustanovitelji

V prvi polovici 12. stoletja je bil Ptuj mesto na meji Nemškega kraljestva (*regnum Teutonicum*), ki je bilo del t. i. Svetega rimskega cesarstva (*Sacrum imperium Romanum*). Na drugi strani te meje se je razprostiralo Ogrsko kraljestvo. Severno od Mure, na današnjem avstrijskem Štajerskem, se je meja proti Ogrski ustalila (na reki Lafnitz) že nekoliko pred sredo 11. stoletja. Vprašanje obojestransko priznane meje na prostoru današnje slovenske Štajerske, vzhodno od Ptuja in kasnejšega Maribora, je bilo takrat še odprto.¹

Obe strani sta očitno napadali druga drugo tudi pozneje in mnogo krajev v Slovenskih goricah je bilo v prvih desetletjih 12. stoletja tako opustošenih. Takratni salzburški nadškof Konrad I. (1106–1147) si je zato prizadeval z ogrsko stranjo doseči mir, hkrati pa povečati obrambno moč salzburških posestev.² Do trajnejšega miru med njim in ogrskim kraljem je prišlo leta 1131. Kakor izvemo iz Konradovega življenjepisa (nastalega med letoma 1170 in 1177), je za primer, da bi Ogrji zaradi svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego, dal za obrambo svojih najbolj jugovzhodnih posesti zgraditi ali obnoviti tri gradove. Začel je graditi grad v Lipnici (ta za časa njegovega življenja še ni bil dokončan), na novo je dal postaviti grad v Rajhenburgu na Savi (ki je postal najjužnejša salzburška utrdba), na Ptuj pa je dal popraviti in pozidati stari in dolgo časa porušeni grad.³

Začetek zgodovine gospodov Ptujskih, ki so nekaj desetletij po svojem prihodu na Ptuj pomagali ustanoviti komendo v Veliki Nedelji, spada v čas po sklenitvi miru med Ogrsko in salzburškim nadškofofom (1131). Naloga te rodbine (v njej se v vsaki generaciji pojavi ime Friderik), ki je bila ena najpomembnejših ministerialnih rodbin salzburških nadškofov, je bila poleg uprave salzburške posesti obramba meje proti mnogokrat sovražni Ogrski. Friderik I. Ptujski je bil, kakor se zdi, iz Bavarske in je v spremstvu svojega nadškofa Konrada dosegel najprej območje Koroške. Tam je verjetno opravljal službo salzburškega gradiščana na gradu Kamen v Labotski dolini, zatem pa je bil prestavljen na Ptuj. Leta 1180 se je v virih prvič pojavil Friderikov vnuk Friderik III. Ptujski, ki je bil za nastanek komende v Veliki Nedelji tudi najbolj zaslužen.⁴ Razen tega se mu je v svojem času uspelo

povzpeti med najaktivnejše plemiče z območja današnje slovenske Štajerske nasploh. Proti koncu leta 1192 je v Brežah zaman skušal ujeti angleškega kralja Riharda I. Levjesrčnega, ki je malo pred tem doživel brodolom pri Ogleju in zatem poskušal zbežati na sever. Z avstrijsko-štajerskim vojvodo Leopoldom V. je bil angleški kralj namreč v hudem sporu in se je njegovim deželam skušal kar se da hitro izogniti.⁵

V začetku 13. stoletja se je Friderik III. Ptujski vpletel še v spor za vladarski prestol, za katerega sta se po smrti cesarja Henrika VI. (1197) najprej borila Oton Welf in Henrikov brat Filip Švabski, po smrti slednjega pa še mladi Friderik Staufovski, bodoči cesar. Friderik III. Ptujski se je ravnal glede na trenutno politično situacijo in se je v različnih trenutkih morda zadrževal pri vseh treh (ali vsaj dveh).⁶ Zanje je bil pač dragocen kot vojaški zaveznik, najbrž precej poznan zaradi svojega zasledovanja angleškega kralja. Poleg vsega se je Friderik III. leta 1217 udeležil še križarskega pohoda avstrijsko-štajerskega vojvode Leopolda VI. v Egipt. Aprila 1218 je podelil hospitalu v Jeruzalemu hišo v Brežah.⁷ Poleg vsega tega si je Friderik ugled in moč pridobil v bojih proti Ogrom, katerim je nekje ob koncu stoletja iztrgal ormoški okoliš severno od Drave in vzhodno od Ptuja.⁸ Meja se je torej premaknila do prostora Središča ob Dravi. Sled o teh vojaških uspehih se je ohranila v poznejši listini Friderika IV. (iz leta 1222), s katero je potrdil daritev svojega očeta, ki je Nemškemu viteškemu redu podelil svojo lastnino pri Veliki Nedelji s polovico desetine. To se je zgodilo v času, ko je tamkajšnjo pusto in neobljudeno zemljo iztrgal Ogrom in jo najprej spravil pod svojo oblast. Center osvojenega ozemlja, ki ga Friderik ni poklonil križnikom, ampak ga je obdržal kot salzburški fevd, je postal Ormož.⁹

Križniki oz. Nemški viteški red je bil eden izmed viteški redov, ki so nastali v 12. in 13. stoletju kot posledica križarskih vojn. Njihov začetek sega v leto 1118, ko so vitezi iz nemškega prostora v Jeruzalemu osnovali

špital. Leta 1187 so križarji izgubili Jeruzalem, kar je sprožilo tretjo križarsko vojno. V bitki za trdnjavo Akon je bilo v vojaškem taboru iz desk zgrajeno zavetišče za bolne in ranjene viteze. Upravo tega zavetišča je švabski vojvoda Friderik VI. (sin cesarja Friderika Barbarosse) zaupal svojemu dvornemu kaplanu Konradu. Slednji je prilagodil pravila že obstoječega reda templarjev in novo ustanovo (po tisti v Jeruzalemu) imenoval *Hospital Beatae Mariae Teutonicorum in Jerusalem*. Papež Klemen III. jo je potrdil leta 1191. Tako kot pri predhodnih, starejših redovih ivanovcev in templarjev, je bila tudi dolžnost križnikov skrbeti za varnost romarjev in nego bolnikov, obe nalogi pa naj izpolnjujejo tudi z mečem. Šlo je torej za nov tip redovnika, ki je bil istočasno vojak. Novost je bila v tem, da so ti redovniki nosili orožje, kar je bilo v srednjem veku klerikom vseh stopenj sicer prepovedano.¹⁰

Ozemlje, ki se zahodno od Ptuja razprostira do Mure, je bilo v začetku 13. stoletja kot rečeno še vedno neposeljena, nikogaršnja zemlja (*terra nullius*) in mejno območje med obema državama. Gospodje Ptujski so se z Ogri vedno znova in znova spopadali. Prav v ta kontekst je treba postaviti prihod križnikov na področje Velike Nedelje. Ptujski zgodovinar Ferdinand Raisp tako opisuje prihod križnikov in prvo zmago nad ogrskimi vojaki na majhni vzpetini ob izlivu Pesnice v Dravo. Ta bitka naj bi se zgodila na samo veliko noč, kraj pa so zaradi tega poimenovali Velika Nedelja.¹¹ Tamkajšnja komenda je bila ustanovljena najpozneje do leta 1247, ko se omenja velikonedeljski komtur (predstojnik komende).¹² Gospodje Ptujski so v 13. stoletju s svojimi darovi pomagali še dvema samostanoma na Ptuju, ki so ju sami ustanovili. Friderikova vdova Matilda Ptujka je leta 1230 z dovoljenjem takratnega salzburškega nadškofa Eberharda II. (1200–1246) podarila sredstva in zemljo na Ptuju dominikancem, da bi si tam lahko postavili samostan.¹³ Slednji je bil konec naslednjega leta očitno že dokončan. Naselilo ga je sedem bratov, ki so prišli iz

samostana v Brežah.¹⁴ Ptujski so bili ustanovitelji tudi ptujskega samostana manjših bratov. Ta je nastal nekje med letoma 1230 in 1290, podrobnosti o njegovi ustanovitvi se nam niso ohranile. Po tradiciji je sicer nastal že do leta 1239, vendar se tega danes ne da z gotovostjo potrditi.¹⁵

V svojem domačem mestu so gospodje Ptujski tako samostan dominikancev kot manjših bratov (poleg raznih drugih) vzdrževali s svojo miloščino, kot je to v (kasnejših) listinah nekajkrat povedano.¹⁶ V zvezi s ptujskim dominikanskim samostanom je sicer ohranjenega mnogo več gradiva. Tako vemo, da je ptujskim dominikancem vse svoje življenje dajala miloščino (so) ustanoviteljica Matilda, med njihove kasnejše dobrotnike pa lahko najprej štejemo še njenega sina Hartnida I. Ptujkega. Pred letom 1251 je bil Ptuj obzidan in ob tem so nekateri Ptujčani (torej meščani) skušali izločiti samostan iz obzidja. Gospod Hartnid je poskrbel, da se to ni zgodilo. Dominikanci so bili zdaj bolj varni, a so se hkrati odrekli načelu beraških redov, ki so svoje stavbe načeloma postavljali izven obzidja. Poleg Matilde in Hartnida I. moramo za pomembnejšega samostanskega dobrotnika iz rodbine Ptujskih šteti še Hartnidovega brata Friderika IV. Na samostanskem seznamu dobrotnikov namreč najdemo (poleg mnogih drugih) tudi njega, ni pa podatkov o tem, kakšne usluge je samostanu izkazal.¹⁷

Še najmanj stikov so gospodje Ptujski, kakor se zdi, imeli s postojanko Nemškega viteškega reda v Veliki Nedelji, kjer so sicer obdržali ustanoviteljske pravice vse do svojega izumrtja (leta 1438). Velikonedeljski križniki so od Ptujskih že v začetku stoletja dobili posesti in cerkev na meji z Ogrsko, v začetku leta 1235 pa (ponovno) še pravico patronata nad cerkvijo.¹⁸ Konec štiridesetih let so križniki od Friderika IV. Ptujkega dobili še vas Hermance pri Ormožu.¹⁹ Kako pogosti so bili njihovi stiki s Ptujskimi zatem, ne moremo z gotovostjo trditi, saj nam viri tega ne dopuščajo. Za čas po letu 1249 (pa vse do konca leta 1311) ne najdem podatkov o kakšni novi ptujski darovnici ali resnejših stikih med

gospodi Ptujskimi in križniki v Veliki Nedelji. Vsaj občasni stiki med Ptujskimi in velikonedeljskimi križniki (vsaj komturji) so vsekakor morali obstajati tudi po letu 1249, tesnejših stikov pa očitno ni bilo.²⁰ Hans Pirchegger sicer navaja, da jim je Friderik (VI.?) Ptujski še leta 1307 podelil nekaj kmetij (podobno za leto 1319). Tukaj gre očitno za pomoto,²¹ saj je bil takratni darovalec (v obeh primerih) v resnici Friderik Kunšperški in ne Ptujski. Nobenega vzroka ni, da bi dvomili, da je bilo darov s strani Ptujskih v drugi polovici 13. stoletja še kar nekaj, vendar se podatki o njih (za čas do začetka 14. stoletja) niso ohranili. Za čas 14. stoletja (po letu 1311) so gospodje Ptujski za komendo v Veliki Nedelji izdali vsaj še eno darovnico.²²

Kot rečeno, so križniki v Veliki Nedelji že v prvi polovici 13. stoletja dobili župnijo (Velika Nedelja), iz katere so se razmeroma hitro razvile župnije Ormož, Središče in Sv. Miklavž pri Ormožu, v novejšem času (namreč v jožefinski dobi)²³ pa še Sv. Lenart, Svetinje, Sv. Bolfenk, Polenšak in Sv. Tomaž. Vse omenjene župnije je imel red za inkorporirane in jih je upravljal sam po svojih duhovnikih (vikarjih). Če ni imel dovolj svojih, je v službo jemal škofijske duhovnike. Prav ti prišleki pa so velikokrat povzročali težave. V začetku 17. stoletja so bile razmere na zgoraj omenjenih župnijah precej slabe. Že sredi stoletja pa se je to stanje obrnilo na bolje. Leta 1612 je komtur Markvard baron Egkh zgradil mogočen grad. Slednji je bil leta 1729 in 1805 sicer prenovljen in dograjen, vendar je svojo prvotno obliko v glavnem ohranil do danes. Poleg župnijske cerkve iz prve polovice 13. stoletja je ostala krstna kapela v sedanji župnijski cerkvi, saj je dal deželni komtur Küneck leta 1674 podreti staro cerkev, na njenem mestu pa sezidati sedanjo župnijsko cerkev. Na tem mestu je treba omeniti še kapelo (oziroma cerkev) sv. Ane, ki je bila povezana z gradom. Leta 1519 jo je posvetil takratni lavantinski škof Leonhard Peurl (1508–1536). Malo severno od sedanje župnijske cerkve je stala kostnica Sv. Mihaela, na katerega še danes spominja dobra dva

kilometra oddaljena vas Mihovci pri Veliki Nedelji. Obe cerkvi sta bili najbrž podrti istočasno in to kmalu po letu 1769.²⁴

-
1. Štih, Salzburg, Ptuj, str. 535; Štih, Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi, str. 186;.
 2. MDC III, št.; Gradivo IV, št. 22; GAS, str. 73–74; Gradivo IV, št. 88; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 535.
 3. Gradivo IV, št. 105, 109; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 535–536.
 4. Ravnikar, Po zvezdnih poteh, str. 74–75; Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, str. 16.
 5. Gradivo IV, št. 817–818; Thorau, Die Kreuzzüge, str. 96–97.
 6. MDC IV/1, št. 1606; SUB III, št. 608; Gradivo V, št. 116; SUB III, št. 625; MDC IV/1, št. 1670; Gradivo V, št. 194; MDC IV/1, št. 1679; Gradivo V, št. 204.
 7. MDC III, št. 1776; Gradivo V, št. 286; Kosi, Cruciferi–Crucesignati, str. 324; Kos, Blesk zlate krone, str. 115.
 8. SUB II, št. 567; MDC I, št. 313; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 540–541.
 9. Gradivo IV, št. 817; UBSt II, št. 203; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 541; Kos, Vitez in grad, str. 335–336, 374.
 10. Ožinger, Zgodovina križniškega reda, str. 30.
 11. Ožinger, Križniki pri Veliki Nedelji, str. 8.
 12. Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, str. 47.
 13. Prav tam, str. 7 (Rodovnik gosodov Ptujskih), 50.
 14. UBSt II, št. 271, 286; Mlinarič, Dominikanci na Ptuj, str. 35–37.
 15. Mlinarič, Minoriti na Ptuj, str. 51–57.
 16. GZM II, št. 50; Mlinarič, Minoriti na Ptuj, str. 57–58.
 17. Mlinarič, Dominikanci na Ptuj, str. 35–40.
 18. Gradivo V, št. 370, 633, 647; Tumler, Deutscher Orden, str. 94.
 19. Gradivo VI, št. 42, 75; Hajdinjak, Vidmar, Gospodje Ptujski, str. 47.
 20. UBSt IV, št. 482.
 21. DOZA, št. 1267 ("Ich Fridrich von Chungsprch..."); RHSt I, št. 1124 ("Friedrich von Chunsperch"); Pirchegger, Untersteiermark, str. 86 (besedilo in opomba 100); Tumler, Deutscher Orden, str. 94.
 22. Pirchegger, Untersteiermark, str. 86 (besedilo in opomba 100).
 23. Sveti rimski cesar Jožef II. je habsburškim deželam vladal po smrti svoje matere Marije Terezije, namreč med letoma 1780 in 1790.
 24. Ožinger, Križniki pri Veliki Nedelji, str. 8–9.